

РИБОЛОВЕЦЬКІ ПРОМИСЛИ ЗАПОРОЖЦІВ У СХІДНОМУ ПРИАЗОВ'І

Розглядаються запорозькі рибні промисли в Східному Приазов'ї у контексті трансформації кордонів фронтирного типу в лінійні кордони

Ключові слова: запорозьке козацтво, донське козацтво, Кальміуська паланка, ногайці

Риболовецький промисел, поруч із здобичництвом, полюванням, добуванням солі й торгівлею, становив важливий елемент у структурі господарства запорозького козацтва. У третій четверті XVIII ст., особливо в останні п'ять років існування Січі, в запорозькій економіці істотно зросла питома вага землеробства і скотарства, орієнтованих на зовнішні ринки. Втім заодно збільшилася товарність риболовецького промислу, розширилася територія, на якій запорозькі козаки здійснювали промисловий вилов та переробку риби. Навіть спостерігалася деяка “інтенсифікація” галузі, що дала підставу видному дослідникові запорозького козацтва Володимирі Голобуцькому твердити про наявність мануфактури як розвинутої форми організації праці і робити висновок про зародження капіталістичних відносин у козацькій спільноті [9, с.277].

У цій статті ми не ставимо завдання обговорювати типологію господарства і суспільної організації козацьких спільнот. Проте для нас важлива теза про те, що економіка Війська Запорозького (як суспільства прикордонного і традиційного) навіть в останні часи його існування зоставалася екстенсивною, тобто такою, що потребувала постійного розширення території, на якій здійснювалася утилізація природних ресурсів. У зв'язку з цим виникають питання про співвідношення географічних масштабів господарської діяльності прикордонних суспільств з державними кордонами, правомірності та юридичної регламентації використання угідь, в решті-решт – про конфлікти між мешканцями прикордонних територій, що виникали на цьому ґрунті.

Запорозькі промисли, розташовані на східному узбережжі Азовського моря, спеціально не розглядалися у науковій літературі, хоча фрагментарно висвітлювалися у працях А.О.Скальковського [24], В.О.Голобуцького [9], В.О.Пірка [16-18], В.М.Полторака [21-22] та деяких інших дослідників. Виходячи з теперішнього стану дослідження теми, вважаємо перспективним розглянути її як елемент більш масштабного тематичного комплексу. Йдеться про проблему впливу процесу стабілізації російсько-турецьких кордонів на традиційний уклад життя прикордонних суспільств. Упродовж 40–60-х років XVIII ст. Східне Приазов'я виступало в якості вузла, в якому зіткнулися інтереси запорозьких і донських козаків, ногайців, регіональної адміністрації

Кримського ханства, що спричинилося до збільшення тертя між Російською та Османською імперіями. Таким чином, розгляд характеру перебування запорожців у цьому регіоні надзвичайно цікавий, з огляду на можливість ув'язати процеси мікро- і макрорівнів в одному, здавалося б, виключно локальному сюжеті. Предметом нашого розгляду є експлуатація запорожцями риболовецьких угідь Східного Приазов'я, головно розташовані поблизу гирла ріки Єя, а саме: на Єйській (“Яиской”), Павлово-Очаківській (“Ачаковской”), Чумбурській (“Чубурской”), Сазальницькій (“Сазалинской”) та Ачуївській косах.

Вочевидь, місцевість, розташована біля гирла ріки Єя, була відома запорожцям ще у першій половині XVII ст., коли вони разом з донськими козаками розгорнули масштабні морські походи по Чорному й Азовському морях. На початку XVII ст. запорожці побудували біля гирла р. Кальміус укріплення Домаха (колишній генуезький порт Адомаха), звідки їхня флотилія чи не щороку виходила добувати “козацького хліба” в турецьких володіннях [17, с.16]. Іноді зіткнення між турецькими й козацькими воєнними суднами відбувалися на східному березі Азовського моря. При цьому, як видно з опису переслідування турецьким капітаном Піяле Кетхюда козацьких “чайок”, що діяло у 1638 р. поблизу гирла Кубані, запорожці добре орієнтувалися в цій місцевості, знали розташування відмілин, кіс, рукавів річок, що впадають у море, і це дозволяло їм вправно маневрувати [15, с. 383-384]. Вірогідно, гирло Єї, розташоване від гирла Кальміусу на відстані 75 км по прямій лінії (менше одного дня ходу на вітрильно-гребному судні), вони знали не гірше. Однак ми не маємо відомостей про запорозькі пристані, рибні стани, поселення й т. і. у Східному Приазов'ї, що існували б раніше 40-х років XVIII ст. У 1745 р. запорозькі діди свідчили, що в перші десятиліття XVIII ст. територіальні володіння Війська Запорозького у Приазов'ї тягнулися від р. Берда “до самого Белаго каменя”, тобто до ріки Міус, охоплюючи й дотичні до неї річки та балки [26, 1447-1448].

Відомий дослідник Південної України В. О. Пірко не без підстав зауважив, що активне господарське освоєння східного узбережжя Азовського моря запорожці почали в період свого перебування у кримсько-турецькому підданстві (1711–1733 рр.), коли їм з боку Порту була гарантована можливість ловити рибу в чорноморських і азовських лиманах [17, с. 39, 123]. Уряд Петра I відреагував на зміну підданства запорожців економічними санкціями і заборонив своїм підданам підтримувати з ними будь-які, у тому числі й торговельні відносини. Наслідком цього стала переорієнтація торговельних зв'язків Запорожжя на Правобережну Україну, а з іншого боку – запорожці взялися інтенсивно освоювати промислові угіддя північного й східного узбережжя Азовського моря. Головними предметами їхнього експорту залишалася добута на морських косах сіль і там же виловлена та перероблена риба. Розвиток промислів і розгалуження торговельних мереж, що здебільшого відбувалися завдяки становленню

мирних кордонів і послабленню конфронтації козацтва з тюркомовними сусідами, обумовили приплив населення на землі Війська Запорозького, що, у свою чергу, викликало розростання старих і виникнення нових козацьких поселень у Приазов'ї. На місці старої Домахи розрослася Кальміуська слобода, що перетворилася на економічний та адміністративний центр усіх запорозьких поселень Приазов'я, включаючи й ті, що стали з'являтися на схід від Кальміусу [16, с.86] і, вочевидь, на південному узбережжі Таганрозької затоки.

Втім, існування таких поселень у 1720 – 30-х роках не фіксується відомими нам джерелами, хоча слід зробити поправку на стан джерельної бази: документи російських центральних та регіональних органів влади висвітлюють запорожців у цей період вкрай фрагментарно, документація запорозького архіву за ті роки збереглася в дуже малій кількості, а матеріали турецьких архівів ще належним чином не вивчалися. Впевнено можна говорити лише про те, що частота і тривалість перебування запорожців на східному узбережжі Азовського моря помітно зросла, порівняно з попереднім періодом. Окремі джерела дозволяють простежити участь запорозьких козаків (у кількості до 1 тис. чол.) у походах кримських ханів на Північний Кавказ 1714–1715, 1728–1729, 1731, 1732 років. Прикметно, що зиму 1728 – 1729 рр. запорозькі команди провели “на Кубані” [13, с.174]. Завважимо, що такою назвою могла позначатися не тільки ріка Кубань; “Кубанню” або “Кубанською стороною” називалася велика територія, розташована по праву руку за течією цієї ріки (власне, Східне Приазов'я, яке російські джерела іменують “кубанской стороной” Азовського моря). У другій половині 1730-х років спостерігається розгалуження адміністративного управління запорозькими володіннями в Північному Приазов'ї. Поруч зі старим центром у Кальміуській слободі виникає новий – Єланецька паланка, яка контролює землі, розташовані на схід від Кальміусу аж до Прикубання [16, с.87]. Втім проіснувала вона недовго і була ліквідована у 1746 р. в результаті роботи комісії, що розглядала територіальні суперечки запорозьких і донських козаків.

Білградський мирний договір, котрий позначив закінчення російсько-турецької війни 1735-1739 рр. і закріпив належність Війська Запорозького до Росії, створив правові умови для поглиблення процесу стабілізації кордонів у північно-причорноморському регіоні. Росія і Туреччина практично вперше виявили обопільне зацікавлення у наявності між ними стабільних, регламентованих правовими актами кордонів ще під час укладання Константинопольського мирного договору в 1700 р. Наповнені війнами перші чотири десятиліття XVIII ст. стали по суті періодом перетворення кордонів фронтального типу на лінійні кордони. У Білградському мирному договорі та у наступних конвенціях передбачено проведення чітких, позначених “явними знаками” демаркаційних ліній і створення дійового пропускового режиму через кордони. Сенс останнього полягав головним чином у тому, щоб нейтралізувати спонтанні спалахи конфліктів між порубіжним населенням,

запобігти здобичництву, здобуттю полонених і забезпечити їх повернення “с обеих сторон во всяких случаях побранных”. Разом з тим, передбачався вільний перетин кордону підданцями обох імперій, за умови, щоби вони були “с проезжими грамотами, только б дела свои мирно творя”. Крім того, оговорювалося знищення Азовської фортеці й перетворення контрольованої нею території (Східного Приазов'я) на бар'єрну зону, відкриту для здійснення сезонних промислів порубіжного населення [19, с.899-904]. В “Інструменті”, підписаному російськими і турецькими представниками 20 жовтня 1741 р., зафіксовано положення про цю зону: “а земля той Азовской крепости останется пуста, и между обеими империями бариерою”. Вона починалася від курганів, розташованих на лівому березі Дону, “напротив лежащего устья реки Темерника по самому берегу реки Дона через речку Кайсугу до самага устья помянутой реки, где она в Азовское море впадает, отколь следуя самим морским берегом чрез речки Кагальник, Чебур, Эю, и перешед оную, поровнясь противу курганов граничных, поставленных в 1704 году” [20, с.527-528].

Отже, з 1741 г. і аж до початку нової російсько-турецької війни 1768–1774 рр. р. Єя залишалася “граничной с турками рекою” [26, с.1692]. На північ від неї впритул до низин Дону простягалася смуга, що не належала жодній з держав. Обидві імперії намагалися врахувати особливості традиційної економіки населення степового порубіжжя і тому передбачили можливість використання “Бар'єрії” як кочовими ногайцями, так і не менш мобільними козаками. Але для спокою обох імперій було потрібно, щоб на цій „нічийній” землі не виникали стаціонарні поселення, адже їх поява могла стати підставою для територіальних претензій і створити загрозу нової війни. В якості засобу нейтралізації конфліктів між порубіжним населенням, мирний договір передбачив проведення прикордонних комісій за участі офіційних представників від обох імперій. Проте як би не намагалися російський та турецький уряди максимально “розумно” організувати життя на степовому порубіжжі, традиційні форми цього “життя” потрапляли у ситуацію прямої суперечності з привнесеним із-зовні регламентом. Мешканці фронтиру сприйняли лінійні кордони як безглузде нововведення й прагнули уникати навіть такої порівняно необтяжливої форми контролю як отримання “білетів” і “паспортів” для проїзду на територію іншої держави. Кочові ногайці пасли свою худобу в будь-якому зручному для випасу місці, ніби й не знаючи про кордони; причому заходили досить далеко, наприклад, до річки Самара [11-12]. Так само чинили й запорожці, котрі створювали свої зимівники й рибні стани у найбільш несподіваних місцях, мало зважаючи на грізні застереження, що „рясно сипалися” з Петербургу по всій вертикалі влади. Крім того, проведена у 1741 р. лінія державного кордону далеко не завжди враховувала межі розселення прикордонних спільнот, що склалися на той час. Наприклад, розташована на Кінбурнській косі Прогноївська паланка формально опинилася всередині територіальних володінь Османської імперії, однак до 1768 р. залишалася у фактичному володінні Війська Запорозького.

Те ж саме можна сказати і про риболовецькі угіддя, якими запорожці безперешкодно користувалися під час свого перебування в турецько-кримському підданстві.

Важливо наголосити на тому, що стабілізація кордонів спричинила несподівані для обох імперій процеси. Якщо у попередній період основний масив населення перебував на віддалі від сповненого небезпеками степового порубіжжя (це однаковою мірою стосується як українців, росіян, молдаван, так і кримських татар та ногайців [11]), то після 1739 р. на прикордонні помітно активізувалися колонізаційні процеси. Запорожці стали нарікати на “тісноту”, оскільки козацькі зимівники потребували великих площ для ведення традиційного екстенсивного господарства [14]. Таким чином, викликані стабілізацією кордонів, міграційні процеси “виштовхували” запорожців за межі російських володінь.

На початку 1740-х років спалахнув конфлікт між запорозькими та донськими козаками, спричинений суперечками з приводу риболовецьких угідь у Приазов'ї. Ще під час війни 1735–1739 рр. донські козаки стали витісняти запорожців з територій, в яких ці останні закріпилися під час свого перебування у турецько-кримському підданстві [16, с.87]. Конфлікт проходив гостро, часто супроводжувався вбивствами, грабунками й спаленням поселень. У царському указі від 12 травня 1746 р. згадуються скарги запорожців на те, що донці “знатным наездом своим разорение [им] учинили и шалаши огнем пожгли, и пожитки забрали, и ... казаков одного убили, а другого огнем сожгли до смерти” [6, с.382-384].

Одним з головних фігурантів конфлікту був кальміуський полковник Василь Кишенський, котрий, у відповідь на пограбування донськими козаками запорозьких промисловців у 1743 р., став виганяти донців з межиріччя Берди й Міусу. Він з'явився в Черкаську, де закликав тамтешніх запорожців та “малоросіян” переходити під його владу. Отаман Війська Донського Д. Єфремов подав скаргу російському урядові, в якій звинуватив Кишенського у розпалюванні ворожнечі між козацькими спільнотами. Прикметно, що серед решти звинувачень значилося й те, що кальміуський полковник, за підтримки керівництва Запорозької Січі, незаконно утримує рибні промисли на “кубанській стороні” Азовського моря. Безумовно, це звинувачення саме по собі нічого не значило, коли б донський отаман не підвів під нього відповідний духові часу “політичний підтекст”, запевняючи, що запорожці, під виглядом донців, можуть пограбувати турецько-кримських підданців – “кубанських татар”, і тим дати турецькому урядові привід для звинувачення донських козаків у порушенні мирного договору [21, с.183].

Поява запорозьких рибних станів у Східному Приазов'ї викликала також занепокоєння турецьких і кримських прикордонних властей. У 1744 р. в Черкаськ прибув турецький представник з листами від коменданта Ачуївської фортеці Ісмаїл-аги й очільника кубанських ногайців Касай-мурзи. Він, посилаючись на Білградський мирний договір і постанову комісії про розмежування бар'єрною зоною, наголошував на правомірності її

використання “турецькими людьми” й донськими козаками, однак виявив занепокоєння з приводу появи деяких російських підданих на Чумбурській та Сазальницькій косах, що перебувають у межах бар’єрної зони, а також на Єйській косі, що належить до турецьких володінь. Занепокоєння полягало в тому, що ті люди буцімто небезпечні для тамтешніх мешканців та мандрівників. У відповідь на це, з Дону до р. Єя відрядили старшину Максима Федотова, який виявив на Сазальницькій косі 20 шишів (шалашів, куренів) і 10 осіб, що перебували при них, а саме: посадського фортеці Св Анни Іван Смолу з двома його кріпаками, а ще – 7 запорожців, які наймитували в нього, причому всі вони були без жодних документів [5, с.344-345]. Ці безпаспортні люди перебували на промислі, як вони запевнили донського старшину, з дозволу коменданта фортеці Св. Анни Вирубова. Рибу ловили “крючковими снастями”, обробляли й продавали купцеві тієї ж фортеці Івану Канкову, який відвозив готовий продукт для продажу “в разные места”. Федотов знайшов такі ж рибальські снасті в інших куренях, а ще – залишений хліб “и протчее”. Донський старшина спалив порожні курені й подався далі – на Єйську косу, де, як виявилось, “также и на протчих косах доволное число запорожских козаков пустых шишей стоит, а людей в них никого не застал” [26, с.1410]. Виклавши ці відомості у листі на височайше ім’я, військовий отаман прохав про видання указу щодо знищення запорозьких куренів і рибних станів на південному узбережжі Таганрозької затоки. І аргументував тим, що запорожці, мовляв, уже промишляють здобичництвом і грабують тамтешніх мешканців і мандрівників. Прямих підстав для такого твердження Єфремов не мав, окрім неконкретних заяв турецьких представників. Втім, цілком зрозуміло, що він захищав економічні інтереси Війська Донського, в протиріччя з якими ввійшла господарська діяльність запорожців. Єлизавета II вирішила справу на користь донців: 16 грудня 1744 р. підписала указ про заборону запорожцям і мешканцям фортеці Св Анни (потрапили під “гарячу руку”) “без надлежащего дозволения” займатися промислами “в азовских барьерных местах и в море”, однак ця заборона не поширювалася на донських козаків і “вообще русских людей” [5, с.344-346].

На перший погляд, це формулювання виглядає юридично необґрунтованим, оскільки Білградський мирний договір та Нісська конвенція визначали право усіх без виключення підданих обох імперій тимчасово перебувати на бар’єрній території для забезпечення своїх господарських потреб. Тож не зрозуміло, чим запорозькі козаки, будучи російськими підданцями, відрізняються від донських і “вообще русских людей”. Але в указі особливо наголошувалося на тому, “чтоб в барьерных местах хуторов, дворов, изб и никакого принадлежащаго к житью людем строения самим не строить и никого из наших подданных до того не долущать”, аби, тим самим, не створити підставу для таких же дій турецьких підданців. Власне ця вимога цілком відповідала вимогам Білградського договору, відтак, запорожців, які побудували житлові й

господарські приміщення на Єйських косах, цілком обґрунтовано можна було звинуватити в його порушенні. Проте основне розпорядження, що містилося в зазначеному указі, мешканців фортеці Св. Анни і запорожців ловити й відсилати до їхнього начальства, а споруджені ними будівлі руйнувати [5, с.346] – явно засвідчує те, що російський уряд став на захист інтересів донських козаків.

З жовтня 1743 по вересень 1746 рр. тривала складна процедура проведення комісій з розгляду взаємних претензій запорозьких і донських козаків. Результатом їхньої роботи стало визначення демаркаційної лінії між Військом Запорозьким і Військом Донським по р. Кальміус. Запорозька Січ була позбавлена юридичних підстав для адміністративного контролю території, розташованої на схід від Кальміусу; Єланецька паланка припинила існування [22, с.128-129]. 12 травня 1746 р. імператриця Єлизавета підписала новий указ про врегулювання відносин між запорозькими й донськими козаками, який заборонив донцям чинити перешкоди запорожцям на ріках Кальміус і Міус. Однак, разом з тим, підтвердив заборону запорозьким козакам виїжджати на “ту сторону” Азовського моря [6, с.382-384].

У зазначеному документі, крім негативної правової оцінки дій запорожців (“[они] не малое число в противность наших ... указов, для рыбных ловель переехав на Кубанскую сторону моря и, построя шиши, те рыбные ловли отправляли”), подаються важливі відомості про запорозькі рыбні промисли у Східному Приазов’ї. Підполковник Яків Білс, котрий очолював комісію з розгляду взаємних претензій запорозьких і донських козаків, відрядив команду донців для “согнания оных запорожцев и созжения их мишей”. Донці, як свідчить джерело, “наехав в разных косах, не мало [запорожцев] оттуда согнали, а шиши их пожгли; потом спустя малое время, паки оные запорожцы на Кубанскую сторону переехали и построили на тех же местах, между Чубурскою и Ейскою косами, три шиша” [6, с. 387-388]. У рапорті Якова Білса від 27 листопада 1745 р. (на підставі якого викладалися події в зазначеному вище указі), подається більш детальна інформація: відряджений Білсом з командою донців унтер-офіцер натрапив на Сазальницькій косі на 6 запорозьких куренів (“шишів”), які були спалені, згідно з даною від підполковника інструкцією. На інших косах – Чумбурській, Очаківській та Єйській – знайдені залишки зруйнованих раніше куренів. Як виявилось, їх спалили підпорядковані Війську Донському базові калмики за наступних обставин. Відряджені для пошуку запорожців на територію між Чумбурською та Єйською косами, вони натрапили на рыбний стан, що складався з трьох куренів, причому він перебував на місці, попереднього, раніше спаленого. Вгледівши калмиків, запорожці швидко посідали на човни (було три великих і два малих човни) і вийшли в море. Знищивши рыбний стан і продукцію промислу – вісім діжок засоленої риби, – калмики рушили далі – до гирла Єї. Там, “на острові” (вірогідно, йдеться про

острів Єйська коса), вони побачили ще чотири курені, але дістатися до них не змогли “за разлитием водным” [26, с.1440, 1468].

Внаслідок суворих заборон, керівництво Запорозької Січі зайняло обережну і, в той же час, двоїсту позицію щодо Східного Приазов'я. Звісно, Кіш був зобов'язаний виконувати розпорядження російського уряду і відряджати спеціальні команди для виведення своїх підпорядкованих з турецьких володінь. Але не маючи до того ані найменшого зацікавлення, козацькі урядовці вдавалися до більш або менш переконливих імітацій. 7 жовтня 1745 р., запорозькі старшини дали розписку в тому, що вони ознайомлені з рішеннями комісії про розмежування угідь Запорозького і Донського козацьких військ, а також, що зобов'язуються виконувати імператорські укази, які забороняли заводити промисли на “кубанській стороні” Азовського моря [26, с.1441, 1443]. Такі документи надавали російському урядові юридичні підстави для притягнення до відповідальності запорожців, які порушили царські укази. Наприклад, Павло Дикий у 1747 р. був викликаний у слідчу комісію в Бахмут за те, що ще у 1743 р. з ватагою запорожців рибалив на Сазальницькій косі, “лежащей при устье реки Еи” [7, с. 180]. Проте подібні заходи мало сприяли досягненню бажаного російським урядом результату. Контроль кордонів та дотичних до них територій залишався вкрай слабким. Запорозький Кіш, зацікавлений у продовженні експлуатації рибних ресурсів Східного Приазов'я, надавав приховану підтримку промисловим ватагам, які щовесни виїздили туди на промисли. В разі виникнення з приводу цього певних ускладнень, звинувачення перекладалося на свавілля невідомих зайд і волоцюг, що у значній кількості тинялися по степу і не поважали жодного начальства.

Дії запорозьких промисловців ставали все більш зухвалими. Вони з'являлися на Єї, згуртувавшись у великі, добре озброєні ватаги, зміцнювали свої рибні стани на випадок нападу як з російського, так і турецького боку. З цього приводу цікаві відомості містить рапорт донського старшини Агея Івлева від 28 квітня 1749 р. Він виїхав з Кагальницького кута на “кубанскую сторону Азовского моря”, де незабаром побачив кілька запорозьких ватаг, кожна з яких складала більше сотні чоловік, “немалое число станов” і “рыбные их камышовые пристрой”. Запорожці повелися зневажливо, не без кпинів заявляючи донському старшині, що не мають паспортів, які їм, мовляв, незабаром надішлють, та й говорили, що таких ватаг багато і на іншому боці Єї, “над морским заливом”. Дістатися до тих станів старшині завадила болотиста місцевість. Та й сперечатися з добре озброєними запорожцями – як він писав: “довольное число ружей при них имеетца” – не наважився. Обмежився тільки написанням рапорту керівництву Війська Донського, яке 30 квітня в листі на височайше ім'я прохало “особливого указу” проти запорожців, адже вони, “по своей замотарелой своевольной отваге, добропорядочным образом съехать оттуда не могут”. 7 серпня того ж року вийшов царський указ, який зобов'язав кошового отамана негайно

вивести своїх підпорядкованих з “неуказных барьерных мест” і з турецьких територій [25, с.1692-1694].

На ці претензії і заборони Запорозький Кіш відповідав власними претензіями на кшталт того, що Петербург санкціонував передачу давніх запорозьких володінь іншим відомствам імперії (Війську Донському в 1746 р., пізніше – Новосербії, Слов’яносербії, Новослобідському полку, Новоросійській губернії та ін.), що розцінював не інакше, як утиск інтересів Війська Запорозького, і, як компенсацію за це, просив збільшити розмір державної платні Війську за службу. Наприклад, 26 червня 1753 р. запорожці скаржилися гетьману К. Разумовському на тісноту, що виникла через скорочення промислових угідь: “Запорожское Низовое Войско умножается, добичи же как рыбной, так и звериной отправлят[ь] з немалым против прежних от всех сторон утеснением, понеже ... с турецкой сторонни козаки запорожские согнати и никаких добичей не имеют, а Кальмиуские приморские коси Донскому Войску отдани” [7, с.66]. Розгляд аргументованого прохання щодо збільшення жалування Війську Запорозькому міг спричинитися до перегляду суми платні для інших козацьких військ, а це створювало небажані прецеденти і неприємну перспективу надмірного навантаження на імперську скарбницю. Тож такі “жалоби”, попри “невинний” і вповні вірнопідданий вигляд ззовні, могли додати складності проблемі управління степовою периферією Російської імперії. Очільники Коша користалися ними як інструментом для блокування урядових претензій (зважмо, що обсяги “жалування” Війська Запорозького неспівставно менші, порівняно з прибутками від транзитної торгівлі, соляного й рибного промислів).

У 50-ті роки XVIII ст. гострота проблеми використання риболовецьких угідь Східного Приазов’я, що, як бачили, вплинула на погіршення відносин між запорозьким і донським козацтвом, помітно знижується. Керівництво Війська Донського, вірогідно, не змогло ефективно протидіяти активному проникненню запорожців у Східне Приазов’я, хоча, якщо траплялася нагода, намагалися переймати тих, хто їхав туди або повертався звідти. Так сталося, наприклад, у 1758 р. з трьома запорозькими козаками, “бывшими в Кубанской стороне на Ейской косе”, яких спочатку відконвоювали в Черкаськ, а згодом – на Січ [9, с.268].

Після ліквідації Єланецької паланки запорозькі промисли Східного Приазов’я стали фактичною прерогативою кальміуського полковника. Про причетність Кальміуської паланки до справ, що стосувалися цього регіону, вказує випадок, пов’язаний з пошуком солдата-втікача Павловського гарнізонного полку фортеці Св. Анни Афиногена Голікова, якого у 1756 р. знайшли в курені запорожця Павла Сапетного. Останнього звинуватили в переховуванні дезертира й спонукали до виплати штрафу в 20 рублів. Сапетний не визнав себе винним, пояснюючи, що Голікова знайшов у порожньому запорозькому курені на Єйській косі козак Батуринаського куреня Іван Горкуша. Голіков був ледь живий, харчуючись тістом, що лишилося в

курені від житнього квасу. Горкуша привів бідолаху в курінь Сапетного, розташований на тій же косі. У Сапетного ж перебував осавул Кальміуської паланки Савва Іванов, який влаштував Голікову допит і, як пояснював згодом у офіційному листуванні, керуючись актами імперії про дезертирів, наказав Сапетному утримувати його в себе, “пока в чувство придет, а по освобождении от болезни прислать в ... Кальмиюскую паланку для допросу писменого и отсылки куда надлежит”. Солдат-утікач, пробувши в Сапетного 11 днів і “освободясь от реченого недуга”, зник [8, с. 474-475]. Важко повірити в те, що Сапетний дійсно збирався виконувати наказ кальміуського осавула, як і в те, що цей останній сподівався на його виконання: дезертиру просто дали можливість утекти. Запорозький Кіш достатньо легко захистив свого козака від штрафної санкції, розігруючи версію про втечу невідомого в невідомість. Втім найбільш цікавим є те, що запорозький урядовець міг абсолютно відкрито перебувати на території, котра неодноразово оголошувалася царськими указами закритою для перебування будь-кого із запорожців. Простежуються й випадки, коли керівництво Січі давало своїм регіональним представникам цілком офіційні доручення. Зокрема, у вересні 1762 р. кошовий отаман Петро Калнишевський наказав кальміуському полковникові Кузьмі Чорному з’ясувати, “какими татари точно в Ейской косе добуваючихся на рыбной ловле козаков забрато, и где они жителство, и по яких речках имеют, и под яким они султаном именно, тот же султан под чиим видением находится” [2, арк.165-165 зв.].

Тим часом вістря проблемної ситуації з приводу риболовних угідь Східного Приазов’я зміщується з рівня взаємин між двома козацькими військами Російської імперії на рівень відносин між спільнотами, що перебували по різні боки кордону, що надало проблемі міжнародного значення. Ногайці, що кочували в Прикубанні, не без підстав непокоїлися збільшенням кількості озброєних запорозьких рибалок. Останні, звісно, займалися не тільки риболовлю, але й користалися випадком для того, щоб без надмірного галасу пограбувати кочовиків. Аналізуючи скарги, що подавалися ногайцями на розгляд прикордонних комісій 1749 – 1768 рр., ми переконалися, що запорожці найчастіше йшли “промишляти” в ногайські кочовища на човнах і чинили напади поблизу водоймищ, особливо в місцях, зручних для водопою ногайської худоби. У посушливий період, коли очеретяні зарості надміру рясніли козацькими засідками, ногайцям було особливо тяжко [11]. Проте й кочовики, будучи далеко не мирними чабанами, допікали запорожцям грабунками, нічними крадіжками і, якщо дозволяли обставини, забирали в полон будь-кого, хто опинявся в безлюдному степу без належного озброєння і супроводу. Традиційне для степового порубіжжя здобичництво (звісно, відмінне за типологією від сучасного утилітарного бандитизму) залишалося чинним у фронтірній смузі, ще незначною мірою деформованою становленням лінійних кордонів.

У 1750 р. ногайці напали на козаків Щербинівського куреня Кіндрата Гненого і Хому Вічного, котрі, з дозволу свого курінного отамана, поїхали

рибалити в “урочище Еи”. Джерела дозволяють прослідкувати їхній шлях, мабуть типовий для більшості запорожців: спустилися каюком вниз по Кальміусу, перетнули Азовське море, дійшли до гирла Єї, “где их невод ходил, и когда на море непогода встала, занесло их в урочище Горботок”. Там їх взяли в полон “кубанські татари”, загарбали майно вартістю 120 рублів, причому ціна їхньої “лотки большой донской”, порубаної ногайцями, склала значну суму – більше 60 рублів [7, с. 550-551]. Останнє засвідчує звичайну прикмету поведінки ногайців: майно бранців, з якого не можна було отримати певного зиску, знищувалося. Проте випадок зі знищенням човна виглядає й як символічний акт викоренення того, з чим кочовики асоціювали наступ на свою ойкумену.

Прикметний і випадок з Іваном Ситеньким, котрого разом іншими запорожцями у 1762 р. захопила на Єйській косі якась “орда”. Ситенький назвав її “горська гултяе” за те, “будто она не кланяется никому”. Важко щось певне говорити про етнічну належність цієї групи, але можемо припустити, що мова йде не про горців, а про відгалуження малих ногаїв (касаї-улу, каспулат-улу, султан-улу), що кочувало в передгір’ях, власне – у верхів’ях Кубані й Лаби. Звернімо увагу, що у тому наїзді брали участь козаки-некрасівці, для яких (так само як і для їхніх попередників козаків-старообрядців, поселених кримським ханом на Кубані) “рабовласництво було нормою” [23, с.172, 182, 197]. Учасники набігу подували здобич після повернення до своїх кочовищ за річкою Лабою: “припало их по одному на шести человек, ис коих его, Ситенкого.., обменяли за раз на сорок животин рогатих черкесам да за трое лошадей вместо продажи”. Тиждень по тому Ситенький втік і біля річки Манич натрапив на роз’їзд донських козаків, які передали його запорозьким властям – у Кальмиуську паланку [2, арк.165-165 зв.]. Про цей випадок Кіш повідомив російському урядові, який, на підставі Білградського договору, надіслав протест Порті та вимогу до кримського хана покарати винних і повернути полонених. Юридично ці “горські гултяї” перебували “под видением города Копил сераскер-султана”, а відтак були підданцями кримського хана [2, арк.166 зв.]. Проте останній мав резони відмовити в позитивному розгляді претензії, зазначивши, що не знає про які саме “татарські народи” йде мова [2, арк.182 зв.].

У розглянутих вище прикладах здебільшого проглядається традиційне для степового порубіжжя здобичництво. Інша мотивація (так само, як у випадку з човном К.Гненого і Х.Вічного) простежується у нападі кубанського Темір-мурзи на запорожців, “бывших у добичи рыбной на косах при Азовском море”. Про цей випадок у червні 1758 р. сповістив кошового отамана кальміуський полковник Андрій Вербицький. Його інформатор явно перебільшив, стверджуючи, буцім той мурза напав з ордою, “которой около шестнадцати тысяч, кроме жен и детей”. Однак, все-таки, і чисельність нападників, і масштаби руйнувань вражали: були спалені всі “чуланы”, знищені човни, снасті й багато іншого [1, арк.129-130]. То ж ідеться не про звичайний грабунок, а про спробу одного з впливових ногайських мурз

позбутися небезпечного сусідства запорожців і завадити їхньому закріпленню на східному узбережжі Азовського моря. Тим же мотивом, вочевидь, керувалися й некрасівці, нападаючи разом з ногайцями на запорожців.

Ворожнеча з некрасівцями вочевидь вплинула на те, що запорожці, опанувавши місцевість, розташовану біля гирла р. Єї, рідко заходили південніше Ачуївської коси. Вихідці з Дону, козаки-старовіри ще наприкінці XVII ст. перейшли до підданства Кримського ханства і були оселені в низинах Кубані; їхня чисельність збільшилася після поразки Булавінського повстання у 1708 р. [23, с.165-168 та наступні]. На релігійні мотиви конфлікту між представниками цих двох козацьких спільнот накладалися й економічні протиріччя. Запорозькі урядовці могли скільки завгодно переконувати російських прикордонних губернаторів у відсутності фізичної можливості прослідкувати за всіма переміщеннями своїх підлеглих по Приазов'ю, однак виявляли куди більшу обізнаність і енергію, коли справа стосувалася некрасівців. Наприклад, у жовтні 1758 р. кальміуський підосавул Клим Крут вистежив і впіймав некрасівця Микиту Дубіліна з трьома його товаришами, які припливли на човні “с села Хан-Тебе”^{*} рибалити на Кальміус. Їхнє майно і виловлена в запорозьких угіддях риба – “белюжи балики” – були конфісковані [8, с.524-526].

Протягом 1760-х років запорозькі козаки продовжували регулярну експлуатацію рибних ресурсів східного Приазов'я, маючи за опорний пункт Кальміуську паланку. Проте з початком російсько-турецької війни 1768 – 1774 рр. у регіоні складається вкрай несприятлива ситуація для запорозьких рибних промислів. У 1769 р. в результаті набігів кримських татар і ногайців була знищена Кальміуська слобода, зруйновані козацькі рибні стани по всьому чорноморському й азовському узбережжю, багато запорозьких рибалок було вбито і потрапило у полон. У наступні роки запорожці відновили промисли на північному узбережжі Чорного та Азовського морів, проте східне Приазов'я стало для них закритим. У 1771 р. російський уряд розмістив в межиріччі Єї та Кубані ногайські орди, виведені з Північного Причорномор'я. В гирлі р. Єя побудовано укріплення, в якому постійно перебував російський гарнізон з командою донських козаків, а також пристав, поставлений для контролю ногайців [10].

Після ліквідації Запорозької Січі багато запорожців перейшло на підвладні Туреччині території, концентруючись довкола місць, де здавна існували козацькі промисли (Дніпро-Бузький лиман, Тилігул, Куяльник та ін.). На основі тієї частини запорозького козацтва, що залишилася в російському підданстві, на початку нової російсько-турецької війни 1787 – 1791 рр. створено Чорноморське козацьке військо, котре у 1792 р. було переселене на р. Кубань і заснувало свої поселення впритул до р. Єї. Цілком могло бути, що чорноморський військовий старшина М. С. Гулик, відправлений навесні 1792 р. для огляду виділеної для оселення землі, міг ще

^{*} Адміністративний центр некрасівських козаків на Кубані.

застати там запорожців, які з кінця 1760-х перебували в єйсько-кубанському межиріччі. Принаймні до червня того ж року Гулик записав у чорноморці більше 100 чоловік і ще нарахував 2013 бурлаків, не зазначаючи донських козаків та інших “разных людей” [25, с.87].

На більшість питань розглянутої теми ми можемо відповідати, окреслюючи лише загальні і не завжди чіткі контури вірогідності та можливості, не маючи надійної опори в джерелах. Втім викладений вище матеріал дає підстави стверджувати, що отриманий протягом тривалого періоду господарського освоєння Східного Приазов'я досвід став однією з найважливіших умов успішної адаптації запорозького, а згодом чорноморського козацтва до нових політичних і географічних обставин, що, в свою чергу, стало важливим чинником української колонізації Північно-Західного Кавказу.

Бібліографічні посилання:

1. Центральний державний історичний архів України в м. Києві (далі – ЦДІАК). – Ф. 229. – Оп. 1. – Спр. 90.
2. ЦДІАК. – Ф. 229. – Оп. 1. – Спр. 120.
3. ЦДІАК. – Ф. 229. – Оп. 1. – Спр. 121.
4. ЦДІАК. – Ф. 229. – Оп. 1. – Спр. 122.
5. Акты, относящиеся к истории Войска Донского, собранные генерал-майором А. А. Лишиным. – Т. II. Ч. I. – Новочеркасск, 1894. – 389 с.
6. Акты, относящиеся к истории Войска Донского, собранные генерал-майором А. А. Лишиным. – Т. II. Ч. II. – Новочеркасск, 1894. – 845 с.
7. Архів Коша Нової Запорозької Січі. Корпус документів. 1734 – 1775. – Т. 2. – К., 2000. – 749 с.
8. Архів Коша Нової Запорозької Січі. Корпус документів. 1734 – 1775. – Т. 3. – К., 2003. – 951 с.
9. Голобуцький В. Запорізька Січ в останні часи свого існування (1734–1775 рр.). – Дніпропетровськ: “Січ”, 2004. – 421 с.
10. Грибовський В. В. К вопросу о принятии причерноморскими ногайцами подданства России и переселении их на Кубань в 1770–1771 гг. // Итоги фольклорно-этнографических исследований этнических культур Северного Кавказа за 2006 г. Дикаревские чтения (13). – Краснодар: ООО РИЦ «Мир Кубани», 2007. – С. 446-473.
11. Грибовський В. В. Запорозці і ногайці в контексті Великого Кордону // Козацька спадщина. Альманах Нікопольського регіонального відділення Науково-дослідного інституту козацтва Інституту історії України НАН України. – Вип. 1. – Нікополь-Запоріжжя: РА “Тандем-У”, 2005. – С. 95-131.
12. Грибовський В. В. Територія розселення і характер відносин причорноморських ногайців із землеробським населенням українського степового порубіжжя у період 1739–1768 років // Козацька спадщина. Альманах Нікопольського регіонального відділення Науково-дослідного інституту козацтва Інституту історії України НАН України. – Вип. 2. – Нікополь–Дніпропетровськ: “Пороги”, 2005. – С. 60-76.
13. Мільчев В. І. Запорозьке козацтво у підданстві Гіреїв (1709/1711 – 1734 рр.) // Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету. Вип. XXVI. – Запоріжжя: “Просвіта”, 2009. – С. 170-178.
14. Олійник О. Л. Про локалізацію запорізьких зимівників // Український історичний журнал. – 1992. – № 10. – С. 123-126.

15. Остапчук В., Галенко О. Козацькі чорноморські походи у морській історії Кятіба Челебі «Дар великих мужів у воюванні морів» // *Mapra Mundi*. Збірник наукових праць на пошану Ярослава Дашкевича з нагоди його 70-річчя. – Львів–Київ–Нью-Йорк, 1996. – С. 341-426.
16. Пірко В. О. До питання про адміністративний устрій східних окраїн Нової Січі // *Козацька спадщина: Альманах Нікопольського регіонального відділення НДІ козацтва при Інституті історії України НАН України*. – Вип. 2. Нікополь–Дніпропетровськ: “Пороги”, 2005. – С. 85-88.
17. Пірко В. О. Заселення і господарське освоєння Степової України в XVI – XVIII ст. – Донецьк: “Східний видавничий дім”, 2004. – 224 с.
18. Пірко В. О. Матеріали Архіву Коша Нової Запорозької Січі як джерело з історії Донбасу // *Донецький вісник НТШ*. – Т. 1. – Донецьк, 2001. – С. 60-61.
19. Полное собрание законов Российской империи с 1649 года. – Т. X. – СПб, 1830.
20. Полное собрание законов Российской империи с 1649 года. – Т. XI. – СПб., 1830.
21. Полторац В. Василь Максимович Кишенський – постать-легенда та реальність // *Козацька спадщина: Альманах Нікопольського регіонального відділення НДІ козацтва при Інституті історії України НАН України*. – Вип 3. – Дніпропетровськ: “Пороги”, 2006. – С. 182-186.
22. Полторац В. Слідчі комісії з розгляду взаємних претензій запорозьких і донських козаків як засіб вирішення між козацьких конфліктів // *Україна в Центрально-Східній Європі (з найдавніших часів до кінця XVIII ст.)*. – Вип. 8. – Київ, 2008. – С. 126-138.
23. Сень Д. В. Казачество Дона и Северо-Западного Кавказа в отношениях с мусульманскими государствами Причерноморья (вторая половина XVII – начало XVIII в.). – Ростов н/Д.: Изд.-во ЮФУ, 2009. – 280 с.
24. Скальковський А. О. Історія Нової Січі, або останнього Коша Запорозького. Дніпропетровськ: “Січ”, 1994. – 678 с.
25. Фролов Б. Атаман Захарий Чепига. – Краснодар: “Диапазон-В”, 2006. – 160 с.
26. Эварницкий Д. И. Источники для истории запорожских козаков. – Т. II. – Владимир, 1903. – С. 1073-2107.

V.Gribovskiy

Fishing crafts of zaporozhian in the Eastern Azov Sea

The Zaporozhia fishings on Eastern Asov Sea coast are examined in the context of transformation of frontier type scopes in linear scopes

Keywords: Zaporozhian Cossacks, Don Cossacks, Kalmius palanka, Noghayans

Грибовский В.В.

Рыболовецкие промыслы запорожцев в восточном Приазовье

Рассматриваются запорожские рыбные промыслы Восточного Приазовья в контексте трансформации границ фронтального типа в линейные границы

Ключевые слова: Войско Запорожское, Войско Донское, Кальмиусская паланка, ногойцы